

Leonard Zabrodzki

Sposoby wyrażenia kategorii strony w języku rosyjskim i polskim w ujęciu konfrontatywnym : na materiale "Eugeniusza Oniegina" A. S. Puszkina i "Pana Tadeusza" A. Mickiewicza

Studia Rossica Posnaniensia 9, 179-195

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LEONARD ZABRODZKI

Poznań

SPOSOBY WYRAŻENIA KATEGORII STRONY
W JĘZYKU ROSYJSKIM I POLSKIM
W UJĘCIU KONFRONTATYWNYM

(na materiale *Eugeniusza Oniegina* A. S. Puszkina
i *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza)

Definiowanie stron czasownika i ich klasyfikacja to problem, który wyłonił się wraz z początkami nauki o języku¹. Grecy nazwali strony czasownika — „diatheseis”. W podręczniku gramatyki greckiej, który powstał w kręgu Port-Royalu tłumaczy się „diatheseis” przez „différences des verbes”, zacierając w ten sposób pewne różnice, jakie występują w terminologii greckiej i łacińskiej, gdzie na określenie stron czasownika znajdujemy nazwy „genera” obok „significationes”². Ponieważ „diatheseis” rozumiano w zasadzie jako m. in. „układ, ugrupowanie, położenie”, dodawano więc, że chodzi tu o stosunek podmiotu do czynności.

A więc starożytna terminologia — zwracająca uwagę w nazwach łacińskich na treść wyobrażeniową strony czasownika, a w języku greckim na stosunki składniowe w zdaniu — pozwalałaby przypuszczać, że już w gramatykach języków klasycznych odbijają się dwa nurty myśli badawczej, dotyczące istoty samej kategorii, do których w gruncie rzeczy stale nawiązują nasze dociekania.

Ponieważ temat mojego artykułu koncentruje uwagę na sposobach wyrażenia kategorii strony w języku rosyjskim i polskim, krótka synteza wyników dotychczasowych badań nad kategorią strony, obu interesujących nas tutaj języków, stanie się punktem wyjściowym do prezentacji przeprowa-

¹ S. Szlifersztejnowa, *Kategoria strony*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 5.

² Ibid., s. 7.

dzonych przeze mnie badań. Były one prowadzone na seminarium rusycystycznym z położeniem głównego nacisku na literaturę przedmiotu dotyczącą języka rosyjskiego. Najnowszą literaturę polską uwzględniłem w koniecznym zakresie dopiero przy przygotowaniu artykułu do druku. Z tego też powodu cytuję ją przede wszystkim w przypisach, potwierdzając moje ustalenia i wnioski na podstawie analizy polskiego materiału językowego.

Ewolucja w interpretacji kategorii strony w języku rosyjskim przechodziła następujące stadia³. W gramatykach pierwszej połowy XIX wieku rozpatruje się kategorię strony biorąc pod uwagę podział semantyczno-składniowy czasowników. M. Łomonosow określił sześć kategorii stron czasownika. A. Wostokow podkreślał, że w strukturze kategorii strony niedwuznacznie występuje semantyczna i składniowa charakterystyka czasownika. G. Pawski natomiast określał trzy kategorie strony: czynną, bierną i medium, koncentrując uwagę na przyrostku *-ся*. F. Busłajew, jako pierwszy, dzielił czasowniki na przechodnie i nieprzechodnie, określał rolę przedrostków w procesie przeobrażenia czasowników nieprzechodnich w przechodnie, ale nie potrafił rozstrzygnąć problemu kategorii strony. Dopiero K. Aksakow wysunął współzależność jako podstawę rozróżnienia kategorii strony, przeciwstawiając czasowniki bez przyrostka *-ся* czasownikom z *-ся*. Uważał on, że na różnorodność znaczeń formy zwrotnej czasownika w konstrukcjach kategorii stron wpływa przyrostek *-ся*, koncentrujący w sobie różne przypadki i znaczenie zaimka zwrotnego.

Decydujący wpływ na uogólnienie problemu w języku rosyjskim ma F. Fortunatow. Twierdził on, że kategorię strony posiadają tylko czasowniki współzależne, tj. tworzące formę z *-ся* i bez *-ся*.

W jego koncepcji jednak czynniki morfologiczne dominują nad składnią. Bardziej wnikliwie podchodził do zagadnienia A. Potiebnia. Według jego mniemania kategoria strony powstaje i realizuje się w zdaniu, jest to stosunek subiektu do obiektu, dokładniej rzecz biorąc stosunek orzeczenia do podmiotu i dopełnienia. Przeciwnie F. Fortunatowowi twierdził on, że kategoria strony jest kategorią składniową, związaną ściśle ze zdaniem i opartą na pojęciu czasowników przechodnich i nieprzechodnich. Poglądy A. Potiebni podzielał A. Popow twierdząc, że kategoria strony wychodzi poza granice nauki o słowie, stając się podstawowym zagadnieniem składni zdania prostego.

A. Szachmatow w pracy pt. *Składnia*⁴ dokonał syntezy dotychczasowych teorii o kategorii strony, a szczególnie poglądów F. Fortunatowa i A. Potiebni i zachował podział na stronę: bierną, czynną i zwrotną. Według niego pojęcie czasowników przechodnich i nieprzechodnich jest podstawą w nauce

³ В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва 1972, s. 476 - 494.

⁴ Ibid., s. 493 - 494.

o kategorii strony. A. Szachmatow rozszerzył teorię F. Fortunatowa o znaczeniu formy zwrotnej czasownika, przy czym zwrócił szczególną uwagę na przyrostek *-ca*, jego wpływ na formę oraz słowotwórstwo czasownika.

Bardzo krótki rys historyczny ewolucji poglądów na kategorię strony w języku rosyjskim pokazuje skomplikowane problemy tego zagadnienia.

Z nie mniejszym stopniem trudności prowadzone były badania nad kategorią strony w języku polskim.

Według S. Szlifersztejnowej samodzielny pogląd na kategorię strony w języku polskim wyraził T. Wojna⁵; ograniczył się do określenia faktów bez ich wyjaśnienia: „Genera verborum sunt duo: Activum et Neutrum”; bezosobowe zwroty: *czyta się*, *pisze się*, zaliczał on do strony czynnej.

O. Kopczyński⁶, w opozycji do gramatyk XVI i XVII w. — określił w gramatyce wydanej w 1785 r. trzy grupy czasowników, nazywając je: *activa*, *passiva* i *neutra*. W 1822 r. J. Mroziński⁷ wydaje gramatykę języka polskiego i po raz pierwszy określa cztery znaczenia czasownika: czynne, bierne, których w istocie w języku polskim nie ma, a zastępowane są przez imiesłowy, nijakie i zaimkowe.

Pod koniec XIX wieku A. Kryński⁸ rozpatruje w swojej gramatyce działanie czasownika w stosunku do podmiotu i dopełnienia oraz określa trzy strony: czynną, bierną i zwrotną.

Najbardziej wszechstronne oświecenie kategorii strony czasownika daje J. Łoś⁹, określając stronę jako stosunek czynności lub stanu przede wszystkim do podmiotu, nieraz do obiektu oraz do sprawcy tejże czynności lub stanu, a Jan Baudouin de Courtenay zdecydowanie określa stronę jako stosunek subiekta i obiektu do łączącego je wyobrażenia tego, co działa, co się dzieje i co się wykonywa. Zgodnie z kierunkiem wpływu działania ustala cztery strony: czynną przechodnią, czynną nieprzechodnią, bierną i zwrotną. J. Baudouin de Courtenay określa opozycję, którą tworzy strona czynna i bierna oraz wypowiada swój sąd, że gdyby rozpatrywać zagadnienie od strony morfologicznej, w języku polskim znaleziono by tylko jedną stronę, tj. czynną.

Wyniki współczesnych badań nad kategorią strony zarówno w językoznawstwie rosyjskim jak i polskim w zasadzie nie wnoszą zasadniczych zmian do istniejącego stanu rzeczy i są jak gdyby kontynuacją myśli dotychczas wypowiedzianych na powyższy temat przez T. Fortunatowa, A. Potiebnę i A. Szachmatowa dla języka rosyjskiego, przez J. Łosia i J. Baudouina de Courtenay dla języka polskiego.

⁵ S. Szlifersztejnowa, op. cit., s. 16.

⁶ Ibid., s. 25.

⁷ Ibid., s. 31.

⁸ S. Szlifersztejnowa, op. cit., s. 51.

⁹ Ibid., s. 52.

Współcześni gramatycy rosyjscy tacy jak K. Gorszkowa¹⁰ określa kategorię strony jako stosunek działania, wyrażonego za pomocą czasownika do podmiotu. N. Awiłowa¹¹ zalicza do pojęcia o stronie zjawiska związane ze stosunkiem *passivum* do *activum* oraz znaczeniem czasowników przechodnich, nieprzechodnich i zwrotnych. Natomiast W. Winogradow nie daje sensu *stricto* określenia kategorii strony twierdząc, że należy obecnie mówić nie tyle o współzależności form kategorii strony, ile o funkcjach stylistycznych zwrotów synonimicznych *activum* i *passivum*, współzależnych składniowo¹².

S. Szober¹³ określa kategorię strony jako stosunek podmiotu do czynności lub stanu, wyrażonego w orzeczeniu, natomiast B. Bartnicka-Dąbkowska i M. Jaworski¹⁴ twierdzą, że różnica między stroną czynną i bierną polega na przedstawieniu tej samej treści w różnych układach składniowych, to znaczy na wyeksponowaniu jako działacza podmiotu (strona czynna) albo dopełnienia (strona bierna). J. Tokarski¹⁵ określa kategorię strony jako zjawisko ściśle związane z konstrukcją zdania charakterystyczną dla języka polskiego, nie mające nic wspólnego z zależnością między podmiotem, działaniem i dopełnieniem. Uogólniając problem kategorii strony, wyciąga zasadniczy wniosek, że czasowniki, które tworzą trzy lub co najmniej dwie strony (czynną i bierną), nazywają się przechodnimi, które nie tworzą strony biernej — nieprzechodnimi.

Z powyższego wynika generalny wniosek, że czasowniki przechodnie i nieprzechodnie odgrywają decydującą rolę w obydwu językach przy rozpatrywaniu kategorii strony, chociaż istnieją różne poglądy na kryteria ich określenia.

I tak K. Gorszkowa¹⁶, w zależności od łączenia się czasownika z dopełnieniem bliższym wyrażonym biernikiem, dzieli czasowniki w języku rosyjskim na przechodnie i nieprzechodnie. Oprócz przechodnich wydziela pośrednio-przechodnie, które można określić przy pomocy dopełnienia w dopełniaczu, celowniku, narzędniku. Natomiast N. Awiłowa¹⁷ nazywa przechodnimi te czasowniki, których rekcja jest wyrażona za pomocą dopełniacza i biernika,

¹⁰ *Современный русский язык*, под. ред. Е. М. Галкиной-Федорук, ч. II, Москва 1962, s. 158.

¹¹ *Грамматика современного литературного языка*, ответственный ред. Н. Ю. Шведова, Москва 1970, s. 351.

¹² B. B. Виноградов, *op. cit.*, s. 502 - 503.

¹³ S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1969, s. 239.

¹⁴ *Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami*, pod red. W. Doroszewskiego i B. Wiczorkiewicza, Warszawa 1968, s. 282.

¹⁵ J. Tokarski, *Czasowniki polskie*, Warszawa 1951, s. 26 - 27.

¹⁶ *Современный русский язык*, *op. cit.*, s. 159.

¹⁷ *Грамматика современного литературного языка*, *op. cit.*, s. 350.

nieprzechodnimi te, które nie łączą się z biernikiem i wskazują działanie lub stan, ale nie skierowane na dopełnienie.

S. Szober¹⁸ twierdzi, że czasowniki przechodnie w języku polskim oznaczają działanie przechodzące z jednego przedmiotu na drugi, natomiast nieprzechodnie, których działanie lub stan nie przechodzi bezpośrednio z jednego przedmiotu na drugi. B. Bartnicka-Dąbkowska¹⁹ nazywa przechodnimi te czasowniki, które łączą się z dopełnieniem bliższym wyrażonym dopełniaczem, biernikiem i narzędnikiem, nieprzechodnimi te, które nie łączą się z dopełnieniem bliższym.

Różnicowanie poglądów w określaniu czasowników przechodnich i nieprzechodnich świadczy o złożoności problemu, który występuje w obydwu językach. Poglądy W. Winogradowa²⁰, według mnie, że problem znaczenia czasowników przechodnich i nieprzechodnich wychodzi poza ramy stosunków gramatycznych między podmiotem i dopełnieniem, dotyczą w równej mierze języka rosyjskiego i polskiego. Uważa on, że jest to jeden z centralnych problemów semantyki czasownika i tylko w pewnym stopniu dotyczy kategorii strony. O sensowności wyżej wymienionego rozumowania świadczą również sformułowania zawarte w książce K. Żelazko²¹.

Rozpatrując kategorię strony należy wziąć również pod uwagę przyrostek homonimiczny *-ся* w języku rosyjskim i enklityczny zaimek zwrotny *się* w języku polskim oraz ich rolę w słotwórstwie i semantyce czasowników. Czasowniki z tym przyrostkiem mogą występować w stronie czynnej, biernej i zwrotnej.

Przedstawiony materiał teoretyczny, jak wspomniałem na wstępie, jest próbą syntezy wyników dotychczasowych rozważań nad kategorią strony

¹⁸ S. Szober, op. cit., s. 102.

¹⁹ *Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami*, op. cit., s. 95, 194.

²⁰ В. В. Виноградов, op. cit., s. 503 - 507.

²¹ K. Żelazko, *Czasowniki przechodnie o składni wielorakiej w języku polskim*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975: „To, co znajdujemy w pracach z ostatnich kilkudziesięciu lat, skłania do określenia przechodniości (nieprzechodniości) jako kategorii semantyczno-syntaktycznej”. Taki pogląd wyraża m. in. z polskich językoznawców Z. Gołąb, gdy pisze: „Wartość taką (dla klasyfikacji syntaktycznej czasowników) mogą natomiast posiadać określenia ograniczone tylko do pewnych czasowników, inaczej mówiąc, przez te czasowniki konotowane, które w zdaniu wolnym od kontekstu czy konsytuacji muszą być użyte, gdyż je wyraźnie sygnalizuje znaczenie kategorialne danego czasownika, niezdolnego do tworzenia bez nich minimalnej jednostki komunikacyjnej („minimal context-free message”)”. Podobne stanowisko zajmuje duński językoznawca A. Blinkenberg, który wykazuje, że „gdy analizujemy całkiem prowizorycznie samo znaczenie terminu (przechodni), znajdujemy w nim myśl, że treść jednego członu danego zdania jest niewystarczająca dla niego, lecz odwołuje się do innego członu; niekompletność pierwszego wymaga dopełnienia. Od razu zarysowuje się podwójny aspekt problemu: jest on jednocześnie semantyczny i składniowy”.

i punktem wyjściowym do przeprowadzenia przeze mnie badań tego skomplikowanego zagadnienia.

Zasadniczym celem moich badań było: określić, jakie są sposoby wyrażenia kategorii strony użyte w *Eugeniuszu Onieginie* i *Pannie Tadeuszu* i jakie z tego wynikają wnioski dla dydaktyki języka rosyjskiego.

Środki wyrażenia kategorii strony zostały ujęte w „Tablicy konfrontacji adekwatnych środków wyrażenia kategorii strony w języku rosyjskim i polskim”. Podstawą do określania ich była: *Gramatyka języka rosyjskiego* — T. Wójcika²² oraz inne ważniejsze gramatyki języka rosyjskiego i polskiego.

1. Czasowniki przechodnie i nieprzechodnie

Tabela 1

Poemat	Czasowniki przechodnie	Czasowniki nieprzechodnie	Suma	Współczynnik proporcjonalności
EO	730 62,4%	439 37,6%	1169 100%	$\frac{730}{439} = 1,66$
PT	1535 73,4%	557 26,6%	2092 100%	$\frac{1535}{557} = 2,75$

Analiza czasowników przechodnich i nieprzechodnich w obu utworach wskazuje, że:

— w EO znajduje się 62,4% czasowników przechodnich i 37,6% nieprzechodnich; współczynnik proporcjonalności przechodnich i nieprzechodnich wynosi 1,66;

— w PT znajduje się 73,4% czasowników przechodnich i 26,6% nieprzechodnich; współczynnik proporcjonalności przechodnich i nieprzechodnich wynosi 2,75;

— w EO stosunkowo jest większa liczba czasowników nieprzechodnich aniżeli w PT, ponieważ jest to poemat dygresyjny, stąd wykorzystanie czasowników nieprzechodnich oznaczających stan i mobilność subiektu;

— w PT stosunkowo jest większa liczba czasowników przechodnich aniżeli w EO, ponieważ jest to epos; prof. Klemensiewicz twierdzi, że w języku polskim pisarze używają częściej konstrukcji zdaniowych w stronie czynnej, jako konstrukcji uwydatniających dynamikę akcji bądź opis;

— ogólna liczba wykorzystanych czasowników w EO — 1169 i w PT — 2092, uwzględniając współczynnik proporcjonalności długości tekstu — 2,7 (tzn. w PT użyto 2,7 razy więcej słów aniżeli w EO), świadczy o przewadze ich w EO, a stosunek $2092 : 1169 = 1,8$ mówi również o różnorodności wykorzystania czasowników w EO, ponieważ na 1 czasownik w EO przypada tylko 1,8 w PT, zamiast oczekiwanych 2,7.

²² T. Wójcik, *Gramatyka języka rosyjskiego*, Warszawa 1973.

Uważam, że analiza czasowników przechodnich i nieprzechodnich pozwala określić gatunek literacki utworu. Wnioski w tej sprawie przedstawione będą w zakończeniu artykułu.

2. Analiza wykorzystania strony czynnej, biernej i zwrotnej

Tabela 2

Poemat	Suma wykorzystanych konstrukcji	Strona czynna	Strona bierna	Strona zwrotna
EO	3427 100%	3027 88,3%	340 9,9%	60 1,8%
PT	11,279 100%	10,776 95,5%	295 2,6%	208 1,9%

Zestawienie liczbowe konstrukcji strony czynnej, biernej i zwrotnej w EO i PT wskazuje, że:

— w EO występuje 88,3% konstrukcji strony czynnej, 9,9% biernej i 1,8% zwrotnej;

— w PT występuje 95,5% konstrukcji strony czynnej, natomiast tylko 2,6% strony biernej i 1,9% zwrotnej.

Fakt, że w EO wykorzystano stosunkowo dużą liczbę konstrukcji strony biernej, świadczy o specyfice języka rosyjskiego i w pewnym stopniu o stylu samego poety.

Według W. Winogradowa²³, bierność charakteryzuje nie tyle działanie, ile stan, który uzyskuje w języku rosyjskim nową kategorię. Znaczenie jakościowe stanu zwiększa się w krótkich formach imiesłowów biernych, a szczególnie w tych, w których zmniejsza się odcień działania.

Uogólniając wnioski z wykorzystania stosunkowo dużego strony biernej w EO w porównaniu ze stroną czynną, można powiedzieć, że nadaje ona opisywanym osobom zabarwienie bardziej obiektywne i statyczne.

W języku polskim dominują konstrukcje z czasownikiem w stronie czynnej, w niektórych jednak partiach opisu poeta posługuje się również stroną bierną zwłaszcza w tych, które mają bardziej statyczny charakter.

W EO i PT znajduje się prawie jednakowy procent konstrukcji strony zwrotnej — odpowiednio 1,8% i 1,9%. Wykorzystanie tych konstrukcji w stosunku do strony czynnej, a w EO także do biernej, jest bardzo małe.

Przechodząc do przedstawienia wniosków z analizy środków wyrażenia poszczególnych stron czasownika wyjaśniam, że w tabelach w części nagłówkowej są podane numery (poziom), które odpowiadają formom czasownika umieszczonym w „Tablicy konfrontacji adekwatnych środków wyrażenia kategorii strony w języku rosyjskim i polskim” (pion).

²³ В. В. Виноградов, *op. cit.*, s. 503.

3. Strona czynna

Tabela 3

Poemat \ Nr formy czasown.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Suma
EO	1408	1119	104	0	3	119	49	35	190	3027
	%46,5	37,0	3,4	0	0,1	3,9	1,6	1,2	6,3	100
PT	5260	3875	506	21	31	273	182	185	443	10 776
	%48,9	35,9	4,7	0,2	0,3	2,5	1,7	1,7	4,1	100

Z analizy wykorzystania środków wyrażenia strony czynnej wynika, że w EO najczęściej wykorzystuje się formy osobowe czasowników przechodnich i nieprzechodnich, formy osobowe czasowników z przyrostkiem *-ся*, imiesłów przysłówkowy i bezokolicznik.

W PT, podobnie jak w EO, najczęściej wykorzystuje się formy osobowe czasowników: przechodnich, nieprzechodnich, czasowników z zaimkiem zwrotnym *się*, imiesłów przysłówkowy oraz różnie w stosunku do EO bezosobową formę czasownika i imiesłów bierny (w zdaniach bezpodmiotowych).

Przy konfrontacji poszczególnych środków wyrażenia strony czynnej między poematami nasuwają się następujące wnioski:

— PT zawiera 48,9%, a więc więcej, konstrukcji strony czynnej z formami osobowymi czasowników przechodnich w porównaniu z EO, gdzie jest ich 46,5%; wynika to z systemu języka polskiego posiadającego bardzo dużą liczbę czasowników przechodnich i z charakteru tekstu gatunku literackiego;

— EO zawiera 40,4% ogólnej liczby konstrukcji strony czynnej z czasownikami nieprzechodnimi, gdy w PT jest tylko 35,9% takich konstrukcji; potwierdza to jeszcze raz, że wykorzystanie czasowników przechodnich i nieprzechodnich zależy od gatunku literackiego;

— liczbowa przewaga konstrukcji czasowników z zaimkiem zwrotnym *się* w PT w stosunku do EO jest uzasadniona systemem języka polskiego;

— w EO prawie nie ma, a w PT jest bardzo mała liczba konstrukcji, w których użyto imiesłowu czynnego; imiesłowy czynne w języku rosyjskim i polskim tracą cechy rekcji czasownikowej — świadczy to o podobnych cechach obydwu systemów językowych;

— w EO i PT wykorzystano jednakową liczbę konstrukcji strony czynnej z imiesłowem przysłówkowym, co świadczy o podobieństwie cech obydwu języków w tym względzie;

— w PT liczbowo więcej wykorzystano konstrukcji strony czynnej z czasownikami bezosobowymi i imiesłowem biernym z zakończeniami *—no*, *—to* w stosunku do EO; jest to charakterystyczna cecha systemu języka polskiego.

4. Strona bierna

Tabela 4

Poemat \ Nr formy czasown.	1	2	3	4	5	6	7	8	Suma
EO	46 %13,5	78 22,9	0 0	29 8,5	147 43,3	1 0,3	3 0,9	36 10,6	340 100
PT	42 %14,2	47 15,9	3 1,0	95 32,3	76 25,8	1 0,3	10 3,4	21 7,1	295 100

Analiza liczbowa środków wyrażenia strony biernej pozwala wyciągnąć następujące wnioski:

— w EO użyto 53,9% imiesłówów biernych czasu przeszłego w konstrukcjach strony biernej, a czasowników z przyrostkiem *-ся* 44,9%; w grupie imiesłówów biernych przeważa krótka forma imiesłowu biernego czasu przeszłego, natomiast w grupie czasowników z przyrostkiem *-ся*, czasowniki czasu przeszłego trybu niedokonanego;

— w PT użyto 45,5% czasowników zwrotnych, 26,4% imiesłówów biernych czasu przeszłego w tym tylko 10,5% typowych konstrukcji biernych;

Подкоморзы, недавно, przez powiatu stany

Zgodnie konfederackim marszałkiem *obraný*. XI/217

i 25,8% bezosobowych konstrukcji z imiesłowem biernym.

Konfrontując środki wyrażenia strony biernej między poematami należy stwierdzić, że w EO występują w zasadzie dwie podstawowe formy wyrażenia tej strony: imiesłowy bierny czasu przeszłego i czasownik z przyrostkiem *-ся*, a w PT trzy podstawowe formy: czasownik z zaimkiem zwrotnym *się*, imiesłów bierny i konstrukcja bezosobowa z imiesłowem biernym. Stan ten ilustruje tabela 5.

Tabela 5

Poemat	Imiesłów bierny	Czasowniki z przyrostkiem <i>-ся</i> zaimkiem zwrotnym <i>się</i>	Konstrukcja bezosobowa z imiesłowem biernym
EO	53,9%	44,9%	
PT	26,4%	45,5%	25,8%

W EO występują w stronie biernej konstrukcje w większości wypadków typowe dla języka rosyjskiego, gdzie podmiotem staje się obiekt, a były subiekt dopełnieniem w narzędniku:

... он пустынным снегом занесен, V/86/22²⁴

²⁴ А. С. Пушкин, *Избранные произведения*, Москва 1970, s. 86.

Spotyka się także, ale rzadko, konstrukcje bez dopełnienia, które występują przy czasownikach z przyrostkiem *-ся*. W PT jest bardzo mało typowych konstrukcji biernych, natomiast dominują konstrukcje bez agensa z czasownikiem zwrotnym i bezosobowe z imiesłowem biernym. W gramatykach języka polskiego podkreśla się, że czasowniki zwrotne wtedy uzyskują znaczenie strony biernej, kiedy nie oznacza się realnego agensa (subiektu działania) np. dom się buduje.

5. Strona zwrotna

Tabela 6

Poemat	Nr formy czasown.	1	2	3	4	Suma
EO		41	5	7	7	60
		%68,3	8,3	11,7	11,7	100
PT		136	15	33	24	208
		%65,4	7,2	15,9	11,5	100

Analiza liczbową środków wyrażenia strony zwrotnej nasuwa następujące wnioski:

— w EO podstawową formą jest czasownik zwrotny z przyrostkiem *-ся*, w mniejszym stopniu wykorzystano bezokolicznik z zaimkiem *себе* i imiesłów przysłówkowy;

— w PT analogiczne środki jak w EO, tzn. czasownik z zaimkiem zwrotnym *się*, bezokolicznik z zaimkiem *сiebie* i imiesłów.

Przytoczone wnioski z analizy materiału pozwalają na uogólnione sformułowanie węzłowych zagadnień związanych z użyciem kategorii strony w języku rosyjskim i polskim:

1. Analiza liczbową czasowników przechodnich i nieprzechodnich wskazuje, że czasowniki są wykorzystywane w odpowiedniej proporcji w określonym gatunku literackim. Uważam, że wskaźnikiem tego jest współczynnik proporcjonalności poprzednio przeze mnie pokazany. Ażeby otrzymać bardziej przekonujące dane, wskazanym byłoby przeprowadzić analizę kilku dzieł w celu określenia granicy oddzielającej poszczególne gatunki literackie.

2. Według N. S. Awiłowej²⁵ w języku rosyjskim rozróżnia się opozycję u czasowników trybu niedokonanego: czasownik z przyrostkiem *-ся* w stronie biernej i czasownik bez *-ся* w stronie czynnej; dla czasowników trybu dokonanego istnieje opozycja: czasownik strony biernej — czasownik strony czynnej (w większości wypadków wyraża się to stosunkiem krótkiej formy imiesłowu biernego czasu przeszłego do koniugacyjnej formy czasownika trybu dokonanego).

²⁵ Грамматика современного литературного языка, op. cit., s. 352.

W języku polskim, według mnie, nie można znaleźć zjawiska opozycji, ponieważ strona bierna nie ma przeciwstawienia znaczeniowego stronie czynnej; tutaj obserwujemy charakterystyczne zjawisko, że formy czasownika wykorzystywane w płaszczyźnie języka, w większości wypadków są zastosowane innymi formami wykorzystywanymi w płaszczyźnie mowy.

3. Na podstawie badań stwierdza się, że w języku rosyjskim i polskim zaznacza się tendencja do tworzenia konstrukcji strony biernej bez dopełnienia. Zjawisko „zerowego dopełnienia” według W. Winogradowa w języku rosyjskim powoduje przejście zwrotów imiesłowowo-biernych do kategorii stanu²⁶. W języku polskim przy „zerowym dopełnieniu” można mówić o opozycji medium — strona czynna²⁷.

4. Przyrostek *-ся* w języku rosyjskim jest homonimiczny. Na podstawie badań można wyciągnąć wniosek, że zaimek zwrotny *się* w języku polskim występuje przy czasownikach w stronie czynnej, biernej i zwrotnej i również spełnia funkcję homonimiczną. Ponieważ w językoznawstwie polskim problem ten do dzisiaj nie ma pełnego sformułowania²⁸ uważam, że po przeprowadzeniu badań na ten temat, można będzie określić rolę enklitycznego zaimka zwrotnego *się* w słotwórstwie i semantyce czasowników języka polskiego.

Zagadnienie kategorii strony w obu rozpatrywanych językach jest bardzo skomplikowane i zawiera w sobie wielką różnorodność problemów. Analiza liczbowa środków wyrażenia kategorii strony oraz czasowników przechodnich i nieprzechodnich pozwala na konfrontację uzyskanych w jej wyniku wniosków z tezami, które były wysunięte przez badaczy tego zagadnienia w minionym okresie i aktualnie znajdują odzwierciedlenie w gramatykach obydwu języków. Zastosowana metoda równoległości badań dzieła rosyjskiego i polskiego, moim zdaniem, jest bardzo sensowna, ponieważ pozwala na wyeksponowanie kontrastów i jednocześnie stwierdzenie luk, jakie istnieją szczególnie odnośnie do języka polskiego na odcinku opracowania kategorii strony i zagadnień pochodnych. Chociaż zdaje sobie sprawę z wielu braków w moich bada-

²⁶ B. B. Виноградов, op. cit., s. 503.

²⁷ M. Szupryczyńska, *Syntaktyczna klasyfikacja czasowników przybiernikowych*, Warszawa—Poznań 1973, s. 84. Autorka pisze: „Ograniczenie wykładników formalnych strony biernej do konstrukcji z imiesłowem biernym jest pewnym uproszczeniem ze względu na to, że istnieją konstrukcje z czasownikiem zwrotnym podobnie ustosunkowane do czynnych, będące ich przekształceniem (polegającym na wymianie ról między podmiotem a dopełnieniem), np. Budynek mieści szkołę — Szkoła mieści się w budynku itp. Jest to jednak uproszczenie konieczne ze względu na nieregularność takich stosunków w wypadku form zwrotnych, a ponadto ze względu na ogromną różnorodność stosunków między konstrukcjami z czasownikiem czynnym i konstrukcjami z czasownikiem zwrotnym w ogóle”.

²⁸ K. Wilczewska, *Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie*, Toruń 1966, s. 5 - 9.

niach, niemniej jednak pozwolę na wyciągnięcie pewnych ogólnych teoretycznych i praktycznych wniosków:

1. Znaczenie przechodnich i nieprzechodnich czasowników, przyrostka *-cia* i zaimka zwrotnego *się* w słowotwórstwie i semantyce czasowników, wykorzystanie i funkcja organizatorska czasownika w zdaniu, według mnie, nie znalazły jeszcze pełnego opracowania w gramatykach obydwu języków, a szczególnie, niestety należy podkreślić, zbyt mało miejsca poświęcono im w gramatykach języka polskiego.

Ponieważ w obydwu językach czasowniki dzielą się na przechodnie i nieprzechodnie, uważam za celowe zestawienie słowników frekwencyjnych z takim podziałem²⁹.

2. „Zerowe dopełnienie” w stronie biernej — szczególnie w języku polskim przy czasownikach z zaimkiem zwrotnym *się* i w konstrukcjach bezosobowych z imiesłowem biernym — zmniejsza aspekt składniowy strony biernej i koncentruje treść strony biernej tylko w sferze semantyki czasownika. O tym zjawisku mówi W. Winogradow w sposób następujący: „To co tradycyjna gramatyka nazywa kategorią strony, we współczesnym języku w mniejszym stopniu zaliczyć należy do składni niż do sfery słowotwórstwa czasownika³⁰.”

3. Mały procent strony biernej w PT i wyrażenie jej w większości wypadków czasownikiem zwrotnym i konstrukcjami bezosobowymi świadczy o tym, że strona bierna w literackim języku polskim jest stosunkowo rzadko wykorzystywana. Dlatego też proponuję w przyszłości skoncentrować uwagę w języku polskim na badaniach czasowników przechodnich i nieprzechodnich oraz wykorzystaniu czasowników zwrotnych do tworzenia konstrukcji biernych.

4. T. Wójcik³¹ dochodzi do wniosku, że w języku polskim kategoria strony jest czysto formalna, podczas gdy w języku rosyjskim formalno-semantyczna, uwarunkowana przez kontekst semantyczny.

Moje badania pozwalają na stwierdzenie, że w języku polskim analogicznie do rosyjskiego kategoria strony jest również formalno-semantyczna i zależy od czasowników przechodnich i nieprzechodnich, które z kolei zalicza się do kategorii semantyczno-syntaktycznej³².

²⁹ K. Żelazko, op. cit., s. 249. Autor pisze: „Dlatego też jak najbardziej uzasadniony wydaje się być postulat (już zresztą częściowo realizowany) opracowania słownika semantyczno-syntaktycznego (czy nawet syntaktyczno-generatywnego) czasowników polskich”.

³⁰ B. B. Виноградов, op. cit., s. 501.

³¹ T. Wójcik, op. cit., s. 114.

³² M. Szupryczyńska, op. cit., s. 84. Autorka pisze: „Strona bierna jest kategorią o charakterze morfologiczno-syntaktycznym, gdyż przy jej wyrażaniu zachodzi ścisły związek i wzajemna zależność między własnościami morfologicznymi i syntaktycznymi czasownika. Odpowiadając bowiem na pytanie, czy dany czasownik posiada stronę bierną (a więc zarazem, czy jest on przechodni), zastanawiamy się po pierwsze, czy istnieje pochodny od niego imiesłów bierny, a po drugie, czy imiesłów ten wchodzi (jako orzecznik) w skład

Tutaj należałoby zwrócić uwagę na nową kategorię stanu, o której mówi W. Winogradow³³; przy bardziej wnikliwych badaniach strony biernej określanie tej ostatniej może zmienić swoją treść.

5. Studium konfrontatywne pozwala na wyciągnięcie pewnych praktycznych wniosków:

— konfrontacja w ogóle pozwala bardziej dokładnie przedstawić niektóre osobliwości języka rosyjskiego i rozszerzyć znajomość zagadnień języka polskiego;

— stwierdzenie podobieństw i różnic w wykorzystaniu środków wyrażenia kategorii strony w obydwu językach pozwoli w poważnym stopniu wyeliminować interferencję i zmniejszyć hamowanie asocjacyjne i reprodukcyjne w nauczaniu języka rosyjskiego w środowisku polskim.

Uważam, że problem kategorii strony, jako jeden z najtrudniejszych w gramatyce obydwu języków, winien znaleźć swoje odzwierciedlenie w dalszych badaniach, z szerokim uwzględnieniem tak stylu potocznego, jak i różnych odmian stylu literackiego języka rosyjskiego i polskiego.

konstrukcji zdaniowej biernej, przeciwstawiającej się w określony sposób konstrukcji z analogicznym czasownikiem czynnym”. Stąd potwierdzenie, iż kategoria strony jest formalno-semantyczna, ponieważ wszystko zależy od przechodniości czasownika.

³³ В. В. Виноградов, *op. cit.*, s. 503.

TABLICA

konfrontacji adekwatnych środków wyrażenia kategorii strony w języku rosyjskim i polskim

Forma czasownika	Plan wyrażania	Plan treści	Forma czasownika	Plan wyrażania	Plan treści* albo wykorzystania** (użycia)
1	2	3	4	5	6
Język rosyjski					
Język polski					
Strona czynna					
1)		czasowniki przechodnie Люблю я очень это слово VIII/398/11			czasowniki przechodnie* Podzieliła majątek na dwie części równe IV/100
2)	forma zwrotna od czasownika nieprzechodniego	... не спится ей в постеле новой VII/387/25	czasowniki nieprzechodnie bez przyrostka -ся Скользнула вон VIII/399/29	forma zwrotna od czasownika nieprzechodniego	... błakają się spokojnie, III/242
3)	forma zwrotna od czasownika przechodniego	В ней сохранился тот же тон. VIII/399/15		forma zwrotna od czasownika przechodniego	Dwie chyliły się karczmy IV/165
4)	imiesłów przymiot. czasu teraźniejszego (bez -ся)			imiesłów przymiotnikowy czasu teraźniejszego	...ożyła czarne usta tułacza do maliny III/555
5)	imiesłów przymiot. czasu przeszłego	Мотылек...в весенний впишущийся пестроток IV/336/20		czasownik — czas przeszły	...a słońce dzierżało VI/580
6)	imiesłów przyszłokowy niedokonany	...остава чашку V/35/49		imiesłów przyszłokowy niedokonany	...lud litewski poglądał..., biorąc złą wróżbę VIII/119
7)	imiesłów przyszłokowy dokonany	Мальчишки разогнали псов, езяв барышню... VII/376/28		imiesłów przyszłokowy dokonany	...i dobywszy szpady, biegł... IX/304

8)			czasownik bezosobowy ...смеркалось III/316/29 ...и к размышлению влекло I/290/110/				czasownik bezosobowy* ...aż rozdmieje. V/869 forma bierna z no — to jako forma bezosobowa (w zdaniu bez podmiotu)** ...dano hasło, zaczęto taniec, XII/767
9)	bezokolicznik	пора вставать VI/362/7		bezokolicznik		Poloneza czas zacząć XII/762	

Strona bierna

1)	czasownik z przyrostkiem -ся (niedokonany)	И вот на чем вертун-ся мир VI/358/8		imiesłów bierny czasu teraźniejszego (niedokonany)	Pojedynek dowódców przerwany zdradą. IX/treść		forma bezosobowa** Bierze się doń siekana kwaszona kapusta IV/ 834
2)	czas przeszły z przyrostkiem -ся (co)	Так уносились мы мечтою I/278/3		imiesłów bierny czas przeszły z być (niedokonany)	...że byliś dotąd rządzeni łaskawie XII/496		
3)	czasownik — czas przyszły z -ся			imiesłów bierny z być (czas przyszły)	A my czy to będziemy spod prawa wyjęci VII/223		
4)	czasownik — czas przeszły z przyrostkiem -ся (dokonany)		wg planu treści strona bierna ...возок остановился VII/385/27	imiesłów — czas przeszły (dokonany) czasownik zwrotny	Otóż skończony spór wasz długi i zażarty XI/518 ...dwór budzi się VIII/634	wg planu treści konstrukcja bierna* ...stoczyła się bitwa IV/37	
5)	krótka forma imiesłowu biernego (czas przeszły)	был напечатан сей куплет V/347/19		imiesłów bierny czas przeszły — dokonany	Wojna nie jest ogłoszona, VI/268	konstrukcja bezosobowa z imiesłowem biernym** ...a brano z nich wzory I/431	

1	2	3	4	5	6
6) krótka forma imiesłowu biernego	...уверен будущи душою IV/328/17		imiesłów bierny z <i>zostać</i>	...gdy nam zamek <i>uróconym zostanie</i> XII/577	
7) imiesłów bierny czasu teraźniejszego	...куплетом мучимый давно V/349/32		imiesłów bierny (czasu przeszłego)	<i>Byli</i> to z plebaniji przez szlachty gromadę, po-słowie <i>wyprawieni</i> do Maćka... VI/601	
8) imiesłów bierny dokonany	...что есть избранные судьями I/286/33		imiesłów bierny dokonany	niedawno przez... stany... <i>obranym</i> XI/217	

Strona zwrotna

1) czasownik zwrotny	...Мотылек бьется радужным крылом III/318/28		czasownik zwrotny	<i>chwyciła się</i> za pierś V/267	
2) bezokolicznik z zaimkiem <i>себя</i>	...я сам себе <i>проти-виться</i> не в силах VIII/406/26		bezokolicznik i forma koniugacyjna z zaimkiem <i>собою</i>	Biorę na <i>собою</i> wkrótce <i>привык</i> was do zgody XIII/369 ...сам <i>собою</i> Rejentem <i>огласил</i> XII/402	
3) imiesłów przysłówkowy niedokonany (forma zwrotna)	и я в закон себе <i>вменяю</i> VII/393/1 <i>облокаются</i> , Татьяна пишет III/304/1		imiesłów przysłówkowy (forma zwrotna)	Takie <i>robiąc</i> sami <i>собою</i> wyrzuty i skargi V/396 Tak <i>śmiejąc się</i> czekamy... XI/370	
4) imiesłów przysłówkowy dokonany (forma zwrotna)	Подруги <i>обнявшись</i> , VII/373/30 На тайный суд <i>себя</i> <i>призвал</i> VI/357/16		imiesłów przysłówkowy dokonany (forma zwrotna)	Aż nie mało czasu <i>на-блэкawszy się</i> V/222 Kłęczeli, <i>objawszy się</i> VIII/281	

UWAGA: VI/357/16 oznacza w EO: rozdział szósty, strona 357, werset 16
VIII/281 oznacza w PT: księga ósma, werset 281

ЛЕОНАРД ЗАБРОДЗКИ

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ЗАЛОГА
В РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ

(на материале *Евгения Онегина* А. С. Пушкина и *Pana Tadeusza* А. Мицкевича)

Резюме

Интерпретация категории залога в русском и польском языках имела много расхождений и впредь не находит единогласного и окончательного решения проблемы.

Автор в своей статье представляет краткий синтез существующих до сих пор исследований над категорией залога интересующих нас здесь языков и количественный анализ средств выражения категории залога в произведениях *Евгений Онегин* А. С. Пушкина и *Пан Тадеуш* А. Мицкевича.

На основании анализа он приходит к выводу, что в польском языке аналогично русскому категория залога является формально-семантической и зависит от переходных и непереходных глаголов, которые в свою очередь принадлежат к семантически-синтаксической категории. Автор подчеркивает, что сопоставление, кроме теоретических выводов, дало возможность сделать практические выводы по исключению в некоторой степени интерференции и уменьшению ассоциативного и репродуктивного торможения в обучении русскому языку в польской среде.

WAYS OF EXPRESSING THE CATEGORY OF VOICE IN RUSSIAN AND POLISH
FROM THE POINT OF VIEW OF CONTRASTIVE STUDIES

(on the basis of *Eugene Onegin* by A. S. Pushkin and *Pan Tadeusz* by A. Mickiewicz)

by

LEONARD ZABRODZKI

Summary

The interpretation of the category of voice in Russian and Polish was characterized by many divergences and still there is no unanimous and final solution to the problem. The author presented in this article a short synthesis of the results of up to the present research on the category of voice in the two languages we are concerned with here. He also presented an analysis in which he quotes numbers concerning the means of expressing the category of voice in *Eugene Onegin* by A. S. Pushkin and *Pan Tadeusz* by A. Mickiewicz. The analysis allowed the author to draw among other things a conclusion that in Polish, analogically to Russian, the category of voice is also formal and semantic and depends on transitive and intransitive verbs which in turn are in the semantic and syntactic category. The author emphasized that the contrastive study apart from allowing to draw a number of theoretical conclusions gave a possibility of drawing some practical conclusions which to a great extent will eliminate interference and will decrease associative and reproductive inhibition in the teaching of Russian to Polish learners.